

Rek, Stanisław

Powstanie zachodniobułgarskiego państwa Komitopulów

Przegląd Historyczny 74/2, 237-254

1983

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Powstanie zachodniobułgarskiego państwa Komitopulów

Uformowanie się w drugiej połowie X wieku państwa, którego ośrodki znajdowały się na obszarze Macedonii i zachodniej Bułgarii należy do kluczowych zagadnień historii średniowiecznych Bałkanów. Źródła współczesne z jego istnieniem (X—XI w.) nazywają tę państwowość Bułgarią, a jej mieszkańców Bułgarami lub też używają podobnych synonimicznych etnonimów. W historiografii serbskiej a następnie jugosłowiańskiej państwo to określano jako macedońskie lub słowiańsko-macedońskie¹. Termin „carstwo zachodniobułgarskie”² odzwierciedla oczywiście różnicę między zniszczonym przez Bizantyńczyków „pierwszym państwem bułgarskim” ze stolicą w Presławiu a nowym organizmem (przeniesienie centrum państwa, zmiana kierunków ekspansji, zmiana dynastii itd.)³.

Początki państwa zachodniobułgarskiego historiografia wiąże zazwyczaj z jednym względnie dwoma powstaniem Komitopulów. Celem tego artykułu jest przedstawienie poglądu na genezę, charakter i przebieg tych wydarzeń. Autor jest przekonany o konieczności wykorzystania wszystkich znanych przekazów źródłowych, w tym także dzieł kronikarzy orientalnych, a zwłaszcza dzieł Jahji Antiocheńskiego i Stefana z Taronu (Asochika), niedocenianych a przecież współczesnych wydarzeniom, w przeciwieństwie do podstawowego źródła, jakim jest „Synopsis Histo-

¹ Od czasów B. Prokicia w historiografii serbskiej, a następnie jugosłowiańskiej głosi się pogląd o odrębności tego państwa od tzw. Pierwszego państwa bułgarskiego ze stolicą w Presławiu. Punktem wyjścia jest założenie, że pomiędzy tymi organizmami istnieją różnice etniczne. Według niektórych badaczy kontynuacja w zakresie instytucji prawno-państwowych i kościelnych wynika z charakterystycznych dla średniowiecza zasad prawno-państwowych i ideologicznych. Por. W. Swoboda, *Macedonia* [w:] *Słownik starożytności słowiańskich* t. III, cz. 1, Wrocław 1967, s. 143, literatura zagadnienia tamże. Stosunkowo umiarkowaną opinię na temat „nowego tworu” sformułował G. Ostrogorski, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München 1963, s. 250 (przekład według wydania polskiego *Dzieje Bizancjum*, Warszawa 1967, s. 253): „Stworzone przez Samuela cesarstwo nawiązywało pod względem kościelnym i ustrojowym do państwa Symeona i Piotra — w gruncie rzeczy państwo, którego jądrem była Macedonia, różniło się poważnie od państwa Symeona. Pod względem etnicznym i ustrojowym było odmiennym, nowym tworem. Jego środek ciężkości przesunął się na zachód i południe, a Macedonia położona dawniej na peryferii państwa bułgarskiego teraz stanowiła jego tron”. W artykule tym konsekwentnie stosuję nazwę Bułgaria i Bułgarzy, które występują we współczesnych źródłach. Etonimy Myzowie i Scytowie określające ponadto mieszkańców państwa zachodniobułgarskiego, oznaczają w kronikach bizantyńskich mieszkańców Bułgarii także w okresie wczesniejszym.

² Zob. M. Drinow, *Jużnyje stawjanie i Wizantija w X wiekie*, [w:] *Cztierija w imperatorskam obszczestwie istorji i drevnosti rossijskich pri moskowskom uniwersitetie* t. III, Moskwa 1875, s. 460—520.

³ Na temat zmiany dynastii i roli Komitopulów w państwie Zachodniobułgarskim, por. niżej s. 249 n.

rion" Jana Skylitzesa (schyłek XI w.)⁴. Zasób źródeł powiększył się w ostatnich latach o dwa cenne przekazy: 1. odkryty w 1956 r. w Bitoli napis erekcyjny ostatniego cara z dynastii Komitopulów Jana Władysława datowany na rok 1015/1016⁵; 2. odnaleziony w latach sześćdziesiątych przez Nicolasa Oikonomidesa taktikon przedstawiający strukturę administracyjną Bizancjum w latach 971—975⁶.

I. W KREGU HIPOTEZ

Zasadniczego zrębu faktów do dziejów państwa zachodniobułgarskiego dostarczają — dziś tak samo jak przed stu z górą laty, odkąd datują się początki badań naukowych nad jego historią — kroniki bizantyjskie a zwłaszcza „Synopsis Historion” Jana Skylitzesa. Pisana z punktu widzenia bizantyńskiej racji stanu, choć oparta na źródłach bezpowrotnie dziś utraconych, wydana krytycznie dopiero w 1973 roku, a do tego czasu znana tylko z dwunastowiecznej kompilacji Jerzego Kedrenosa o tym samym tytule, kronika Skylitzesa stanowi mimo swej szczegółowości świadectwo bardzo tendencyjne⁷. Szczególny tok narracji pełen cofnięć i powtórzeń, przy rekonstrukcji wydarzeń zmusza do porównania opinii Skylitzesa z innymi świadectwami, które pozwoliłyby odpowiedzieć na pytanie, czy lakoniczne przekazy kronikarza dotyczą jednego czy dwóch powstań Komitopulów.

Najstarszą z koncepcji powstania państwa zachodniobułgarskiego prezentują prace dziewiętnastowiecznych slawistów Aleksandra Hilferdinga i Franjo Račkigo. Ich zdaniem w roku 976, a więc tylko raz jeden, zbuntował się bojar bułgarski Szyszman, którego synami byli czterej Komitopule. W wyniku powstania skierowanego przeciwko Bizancjum zostało wyzwolone państwo bułgarskie z ośrodkiem w Tyrnowie⁸. Koncepcji tej przeciwstawił się w 1875 r. historyk bułgarski M. Drinow. Wykorzystał on, podobnie jak jego adwersarze, dalmatyński dokument Pinciusa zawierający datę 994 r. W dokumencie tym wspomniany jest władca bułgarski Stefan, który osłepił własnego ojca Szyszmana (Sismanus), a swych krewnych zmusił do ucieczki z Bułgarii. Drinow sądził, że dwukrotna wzmianka o buncie Komitopulów przekazana przez Skylitzesa świadczy o dwóch odrębnych „powstaniach”: pierwsze z nich datowane przez badacza na 963 r. doprowadziło do odłączenia się od Bułgarii części jej ziem rządzonych odtąd przez Szyszmana i kolejno przez jego synów.

Nowe państwo w odróżnieniu od nadal egzystującego państwa wschodniego rządzonego przez cara Piotra, historyk bułgarski określił jako państwo zachodniobułgarskie. W roku 976 Komitopule po śmierci ce-

⁴ *Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum*, wyd. I. Thurn, Berlin—New York 1973 [cyt. dalej: *I. Skylitzes* — I. Thurn].

⁵ J. Zaimow, W. Zaimowa, *Bitolski nadpis na Iwan Władysława samodźrzec bułgarski. Starobułgarski pametnik od 1015/1016 godina*, Sofija 1970 [cyt. dalej: *Bitolski nadpis*].

⁶ N. Oikonomides, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, s. 255—277 [cyt. dalej: N. Oikonomides, *Préséance*].

⁷ Por. W. Złatarski, *Istorija na bułgarskata darżawa prez srednite vekowe t. I*, cz. 2, s. 622, 656—657.

⁸ A. Hilferding, *Istorija Serbow i Bołgar t. I*, Sankt-Peterburg 1868, s. 3—280; F. Rački, *Borba južnih slovena za državnu neodvisnost*, Beograd 1931 (wyd. 2), s. 12—23

sarza bizantyńskiego Jana Tzimiskesa rozpoczęli wojnę przeciwko Bizancjum o zjednoczenie kraju, określoną w kronice Kedrenosa-Skylitzesa jako bunt antybizantyński. Zarówno Drinow jak jego poprzednicy uważali państwo Szyszmana i jego następców za kontynuację zlikwidowanego przez cesarza Jana Tzimiskesa pierwszego państwa bułgarskiego⁹.

Hipoteza Drinowa została odrzucona przez większość badaczy z chwilą odkrycia nowych źródeł, w których figurowały imiona rodziców Komitopulów. Były to: odnaleziony w 1888 r. w macedońskiej wsi German koło Prespy napis Samuela z roku 992/993 z imieniem ojca Komitopulów [Ni] koła¹⁰ oraz odkryte w 1906 r. w Wiedniu przez Bożidara Prokicia w rękopisie kroniki Skylitzesa dodatki i poprawki naniesione ręką Michała biskupa Dewolu. Pierwszy z nich podawał imiona Nikolaos i Ripsime¹¹. Odkrywca uzupełnień, Prokić, wysunął hipotezę, polemizującą z ustaleniami Drinowa. Badacz serbski powiedział się za istnieniem dwóch odrębnych powstań Komitopulów. Prokić zdyskwalifikował źródło dyplomatyczne, które legło u podstaw koncepcji jego poprzedników. Ze względu na umieszczone w dokumencie Pinciusa imiona władców Tyrnowa z XIV w., historyk serbski uznał dokument Pinciusa za pozbawiony wartości falsyfikat¹². Do innego źródła, z którego korzystali adherenci — tzw. „Pomenika Zografskiego” zawierającego spis władców bułgarskich w którym figurowało imię Szyszmana, Prokić odniósł się sceptycznie z uwagi na stosunkowo późną datę jego powstania — 1502 rok. Prokić uważał, że Drinow błędnie datował pierwsze powstanie; w przekonaniu historyka serbskiego wznicieli je w 969 r. synowi Nikoły władający księstwem Berzytów, należący do miejscowej dynastii plemiennej. Za księcia Berzytów uznał już wcześniej ojca Komitopulów wybitny sławista czeski Konstantyn Jireček¹³. Prokić zakładał, że synowie Nikoły wyzwolili spod władzy bułgarskiej początkowo własne księstwo, a następnie pozostałe ziemie macedońskie. Jedynie szybki powrót synów władcy bułgarskiego Borysa i Romana uniemożliwił opanowanie tronu carskiego przez Komitopulów. Po raz drugi bracia zbuntowali się w 976 r., po śmierci Tzimiskesa, wykorzystując okazję do zrzucenia zwierzchnictwa bizantyńskiego, które tenże władca narzucił im po podboju Bułgarii wschodniej. Prokić widział zatem w państwie Komitopulów kontynuację państewka Berzytów, a w szerszym ujęciu tradycji państwa Słowian macedońskich.

Autor monumentalnej historii średniowiecznej Bułgarii, historyk bułgarski Wasyl Złatarski, widział w pierwszym powstaniu, datowanym podobnie jak u Prokicia na 969 r., świadectwo tendencji antybizantynskich przeciwko poddającemu się wpływowi Bizancjum rządowi centralnemu. Powstańcy usiłowali odłączyć się od reszty państwa, lepiej zorganizować obronę przeciw najazdom zewnętrznym. Następnie powstanie przeciwko Bizantyńczykom sprowadziło się do przyłączenia zbuntowanej Bułgarii północno-wschodniej do nieokupowanej i rządzonej przez Komitopulów Bułgarii zachodniej. Na czele całego państwa bułgarskiego stali

⁹ M. Drinow, *Južnyje stawjanje*, s. 460—520.

¹⁰ J. Iwanow, *Bułgarski starini iz Makedonija*, Sofija 1970, s. 22—25.

¹¹ B. Prokić, *Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes, codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV*, Phil. Diss., München 1906, nr 1. Do pracy tej nie zdołałem dotrzeć, cytuję według I. Skylitzes, I. Thurn, s. 328 w. 62.

¹² B. Prokić, *Postanak jedne slowenske cerewine u X weku*, „Głos Srpske Akademije Nauka”, kn. 76 (46), 1908, s. 213—254.

¹³ K. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpasse*, Prag 1877, s. 71.

z początku synowie bułgarskiego komesa (*k'meta*) Nikoły. W roku 979/80 Komitopule podporządkowali się zbiegłemu z niewoli bizantyńskiej Romanowi obwołanemu carem. Złatarski jako pierwszy zwrócił w tym wypadku uwagę na wartość źródłową przekazów Jahji i Asochika¹⁴.

Krytykujący koncepcje Złatarskiego inny bułgarski historyk, N. P. Błagojew, w artykule poświęconym carowi Romanowi uważał, że miejscem powstania była zachodnia Bułgaria a nie okupowana przez Bizantyńczyków Bułgaria północno-wschodnia. Błagojew sądził — tak samo trafnie — że greckie słowo *procheiridzomai* użyte przez Skylitzesa na określenie sposobu, w jaki Komitopule objęły władzę nad Bułgarami, oznacza wybór. Według badacza aż do powrotu Romana datowanego za przekazem Al-Makina na rok 978 lub 979 Komitopule wstrzymywali się od działań zaczepnych przeciwko Bizancjum¹⁵.

Odmiennej hipotezę preferującą przekazy źródeł wschodnich zaprezentował wybitny badacz dziejów Armenii i Bizancjum Nicolas Adontz. Zakwestionował on wiarygodność przekazu Skylitzesa o pierwszym powstaniu zwracając uwagę na fakt, że mógł on pomieszać wysłanie z Konstantynopola synów Piotra po śmierci ich ojca, a przed rozpoczęciem wyprawy Tzimiskesa przeciw okupującym Bułgarię Rusom w 971 r. z ich przybyciem na obszar objęty powstaniem w 986 r. Oprócz interesujących wywodów na temat chronologii Adontz rzucił nowe światło na genealogię i narodowość Komitopulów. Wykorzystując przekazy Jahji i Asochika stwierdził, że Komitopule byli Armenczykami; Samuel i Dawid wywodzili się z okręgu Derdżan nad Eufratem w Armenii, zaś Mojżesz i Aaron przedstawieni w kronice Kedrenosa-Skylitzesa jako ich rodzeni bracia, byli dziećmi Jana, brata cara bułgarskiego Piotra i nieznannej z imienia Armenki. Po śmierci Tzimiskesa ci ostatni wrócili do Bułgarii, aby zdobyć tron, o który w roku 928 walczył ich ojciec w czasie nieudanego buntu przeciwko bratu. W Bułgarii napotykali na swej drodze nie tylko stryjecznego brata cara Romana, ale także Dawida i Samuela, którzy po ucieczce z najemnego korpusu piechoty armeńskiej zbiegli do Bułgarii. W konflikcie o władzę Dawid i Samuel poparli cara Romana syna Piotra, a Aaron przypłacił swe ambicje życiem¹⁶.

Z powojennej historiografii warto wspomnieć o dwóch uczonych. Pierwszy z nich to historyk bułgarski P. Petrow. Wychodząc z założenia, że kluczem do odtworzenia dziejów państwa zachodniobułgarskiego jest opracowanie zwartej chronologii okresu 966—986 zaproponował on datację śmierci cara Piotra oraz związanego z tym faktem tzw. pierwsze powstania Komitopulów (datowane przedtem na 969 r.) na wiosnę 970 roku i powrót w tymże roku synów Piotra do Bułgarii. W odróżnieniu od Złatarskiego Petrow umieścił śmierć wszystkich trzech braci Samuela w 976 r.; w tym samym roku lub w początkach następnego, a nie w 979/980, jak sądził Złatarski, uciekli jego zdaniem synowie Piotra¹⁷. Chronologia zaproponowana przez badacza bułgarskiego, a także jego próba związania przekazu Jana Długosza o Piotrze i Bojanie z powstaniem w północno-

¹⁴ W. Złatarski, *Istorija* t. I, cz. 2, s. 563—642.

¹⁵ N. P. Błagojew, *Bułgarskiat car Roman*, „Makedonski Pregled” t. VI, 1931, nr 3, s. 15—33; z. 4, s. 23—43.

¹⁶ N. Adontz, *Samuel l'Armenien, roi des Bulgares*, „Mémoires de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres” t. XXXVIII, Bruxelles 1938.

¹⁷ P. Petrow, *Obrazuwane i ukrepwane na zapadnata bułgarskata darżawa*, „Godisznik na Sofijskija Uniwersitet, Filososfskoistoriczeski Fakultet” t. LIII, 1960, nr 2, s. 121—145.

-wschodniej Bułgarii w 976 r. wywołała gruntowną i bardzo ostrą recenzję Michaiła Wojnowa¹⁸.

Bizantynista jugosłowiański Jadran Ferluga wsparł klasyczną koncepcję jednego powstania z 976 r. Podobnie jak wcześniej Prokić, Ferluga zwrócił uwagę na podobieństwo zarówno formy jak słownictwa obu przekazów Skylitzesa o powstaniu Komitopulów. W tym samym porządku wymienione są imiona braci, pochodzenie i przydomek. W drugim fragmencie dzieła Skylitzesa występują oni zatem jako osoby całkiem nieznanne. Nie wynika to, jak sądzi badacz, tylko z uwagi na dwukrotne wykorzystanie jednego źródła, lecz wypływa z właściwej dla Skylitzesa manieri pisarskiej charakteryzującej się częstymi powtórzeniami i antycypacjami wydarzeń, które miały miejsce dopiero później. Ferluga podkreśla, że nie znane są efekty powstania opisanego przez kronikarza, podczas gdy w wyniku powstania z 976 r. powstało potężne państwo. Historyk powołuje się na świadectwo Michała z Dewolu, który uzupełnił dodatkami (imionami rodziców Komitopulów) fragment kroniki Skylitzesa opisujący powstanie z 976 r.¹⁹ Praca Ferlugi w sposób przekonywający podważyła zasadność interpretacji tych badaczy, którzy widzą w dziejach Bułgarii tego okresu dwukrotne powstanie Komitopulów.

Rozbieżności ocen skłaniają do konfrontacji tych ustaleń ze skąpych przekazami źródeł.

II. POWSTANIE CZY POWSTANIA?

Autorem dwóch przekazów o powstaniu Komitopulów jest Jan Skylitzes spisujący swą „Synopsis Historion” w ponad wiek po tych wydarzeniach. Pierwszy z nich głosi: „Piotr car Bułgarów odnawiając szybko [táha] pokój zawarł traktat z cesarzami (*pròs tous basileis*) i dał jako zakładników dwóch synów Borysa i Romana i wkrótce (*metà mikròn*) zinarł. Jego synowie zostali następnie wysłani do Bułgarii aby objęli carstwo ojca i powstrzymali dalszy ruch Komitopulów (*kaj tous Kometopoulous apeirksosi tès próso fóras*). Bowiem Dawid, Mojżesz, Aron i Samuel, którzy byli synami [jednego — S. R.] z bardzo potężnych komesów w Bułgarii zwrócili się ku powstaniu i siali niepokój w ziemiach Bułgarów²⁰.

Kilkadziesiąt stron dalej dzieło Skylitzesa zawiera następną wzmiankę o powstaniu Komitopulów:

„Natchmiast (*háma*) po śmierci cesarza Jana zbuntowali się (*apostasanton*) Bułgarzy i przekazali władzę czterem braciom: Dawidowi, Mojżeszowi, Aaronowi i Samuelowi, którzy byli synami jednego z wielce potężnych komesów w Bułgarii i z tego powodu zostali nazwani Komitopulami”²¹

Streszczający kronikę Skylitzesa dwunastowieczny kronikarz bizantyński Jan Zonaras interpretował drugi *passus* Skylitzesa jako opis kolejnego, różnego od opisanego uprzednio, powstania Komitopulów. Do-

¹⁸ P. Petrow, *Wosstanie Petra i Bojana w 976 g. i borba Komitopulow s Wizantiej*, „Byzantinobulgarica” t. I, 1962, s. 121—144; recenzja M. Wojnowa, „Istoriceski Pregled” t. XIX, 1963, nr 2, s. 122—132.

¹⁹ J. Ferluga, *Le soulèvement des Comitopoules*, „Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta” t. XI, 1969, s. 75—84.

²⁰ I. Skylitzes — I. Thurn, s. 255, w. 73 — s. 256, w. 81.

²¹ Tamże, s. 328, w. 53—63.

wodzi tego użyte przez Zonarasa słowo *aūthis* (znów)²². O tym, że sam Zonaras nie znał innego przekazu źródłowego o pierwszym powstaniu oprócz przepisanej przez siebie (ze znacznymi skrótami) kroniki Skylitzesa, świadczy pełna zależność jego opisu od informacji w cytowanym przekazie Skylitzesa. Obciążona poetyckim brakiem precyzji, cytowana niejednokrotnie przez zwolenników dwukrotnego powstania Komitopulów, pieśń Jana Geometresa „Eis tòn Komitópoulon” odzwierciedla sytuację po 986 r.²³. Kometa płonąca na niebie przyrównana jest do komesa „pustoszącego ogniem Zachód”²⁴. Pojawienie się komety Złatarski przekonywająco datował na 989 r.²⁵. Komesem wymienionym w utworze jest z pewnością Samuel. To, że Geometres wspomina tylko o jednym Komitopulu, dostarcza kolejnego argumentu dla tak późnej datacji²⁶. Fraza „(komes) zapłonął z zachodem Nikefora” wydawać się musi poetycką przenośnią, zwalaszczą jeśli wziąć pod uwagę przekazaną przez Skylitzesa informację o wybuchu powstania z 976 r. po śmierci cesarza Jana Tzimiskesa zabójcy cesarza Nikefora Fokasa²⁷. Piszący z perspektywy lat Geometres znał tylko jednego z braci Komitopulów i rzutował tę sytuację w przeszłość sądząc, że tylko on jeden był sprężyną powstania. Wobec tego rodzaju „informacji” poety, uzasadnioną nieufność budzić musi także jego „datacja” powstania.

Do rozważenia pozostaje zatem merytoryczna zawartość przekazu Skylitzesa o pierwszym powstaniu. W porównaniu z przekazem kronikarza bizantyńskiego z 976 r. obok podkreślanych przez Ferługę podobieństw mamy do czynienia także z różnicami. W 969 r. buntują się czterej Komitopule, podczas gdy jak zauważył Prokić, w 976 r. zbuntowali się Bułgarzy²⁸. Przy 969 r. kronikarz nie wyjaśnia *expressis verbis* przeciwko komu wymierzony jest bunt, w siedem lat później z kontekstu przekazu wynika wyraźnie, że przeciw Bizancjum. Polemista Złatarskiego N. P. Błagojew przypuszczał, że w 969 r. Komitopule występowali jako regenci nieobecnego cara Borysa II²⁹. Nie było więc mowy o buncie antybułgarskim ani w ogóle o powstaniu zbrojnym. Jest to jedynie domysł nie oparty na danych źródła. O powierzeniu władzy Komitopulom dowiadujemy się dopiero przy okazji powstania 976 r., kiedy to — według Skylitzesa — „wybrano ich aby rządzili Bułgarami”³⁰. Przez kogo mogli być wybrani czterej bracia, jeśli założyć, że wzniecone przez nich w 969 r. powstanie przyniosło im władzę na obszarze zachodniej Bułga-

²² *Ioannis Zonarae Epitomae historiarum*, wyd. L. Dindorffii t. IV, Lipsiae 1871, s. 75.

²³ Ioannes Geometres, *Carmina Varia*, „Patrologia Graeca” t. CVI, wyd. Migne, col. 920; por. B. Ferjančić, [w:] *Wizantijski Izvori za istoriju naroda Jugostavije* t. III, Beograd 1966, s. 24.

²⁴ Geometres, *Carmina*, col. 920.

²⁵ W. Złatarski, *Istorija* t. I, cz. 2, s. 649 i przyp. 15.

²⁶ B. Ferjančić, *Wizantijski Izvori* t. III, s. 23—25.

²⁷ Tamże; J. Ferluga, *Le soulèvement*, s. 80—81.

²⁸ B. Prokić, *Odgovor na kritike dr St. Stanojewića*, „Srpski Knjižewen Glasnik” t. XVIII, 1902, s. 137—139. Do pracy tej nie byłem w stanie dotrzeć, cytuję według S. Antoljak, *Samuilowađa država*, Skopje 1969, s. 25.

²⁹ N. P. Błagojew, *Teoria 'na Zapadnoto batgarsko carstvo*, „Godisznik na Sofijskija Uniwersitet, istoriko-filosoficeski Fakultet” t. XXVII, 14 (1941—1942), s. 27. Praca ta była mi niedostępna, cytuję za wspomnianą recenzją M. Wojnowa w „Istoriczeski Pregled” t. XIX, 1963, nr 2, s. 123.

³⁰ I. Skylitzes — I. Thurn, s. 328, w. 57—58.

rii? Gdyby zaakceptować powyższe spostrzeżenia Prokicia, trzeba by uznać, że w 976 r. zbuntowali się Bułgarzy w północno-wschođniej Bułgarii i oni właśnie powierzyli władzę Komitopulom. Przypuszczenie to podważają inne przekazy źródłowe, skłaniające do przesunięcia daty wyzwolenia tego obszaru na lata osiemdziesiąte³¹.

W pierwszym z przekazów Skylitzesa objęcie władzy po ojcu wydaje się wystarczającym powodem wysłania obu książąt do Bułgarii. Istotnie Borys objął władzę carską, a o Komitopulach Skylitzes aż do powstania po śmierci Tzimiskesa niczego nie napisał. Dziwny jest także brak wzmianki o zagrożeniu ruskim, które wówczas, po ciężkiej klęsce Bułgarów pod Dorostolonem, musiało być największą groźbą dla dziedzictwa Borysa i Romana. Zamiast tego po śmierci cara Piotra będącej, jak świadczą współcześnie żyjący Leon Diakon, wynikiem wieści o katastrofie pod Dorostolonem³² Skylitzes umieszcza *passus*, w którym uzasadnia powrót Borysa i Romana do Bułgarii zagrożeniem ze strony Komitopulów! Poniżej kronikarz wspomina wprawdzie o najeździe Rusów, ale w zupełnie innym kontekście. Ten właśnie sposób narracji zmuszający do częstych cofnięć chronologii, a także wybiegania w przód, jest — jak słusznie uznał Ferluga — przyczyną dwukrotnego opisanie jednego i tego samego powstania Komitopulów³³. Ta antycypacja powstania z 976 r. nie może być wynikiem sugerowanej przez Stevena Runcimana interpolacji³⁴. Taką ewentualność wyklucza obecność tego fragmentu nie tylko we wszystkich rękopisach Skylitzesa, ale również w dziele Zonarasa³⁵. Powstały na obszarze bliskim geograficznie Bułgarii „Latopis Popa Duklanina” zawiera przekaz o podboju Raszki przez dowódców Tzimiskesa, który nastąpił po powrocie cesarza do Konstantynopola. Okazja do rzućenia władzy bizantyńskiej nadarzyła się, według kronikarza, po śmierci Jana Tzimiskesa dzięki interwencji zbrojnej władcy żeby: *Post haec non multo tempore defunctus est imperator Graecorum et rex Predimirus cum suo socero miserunt Rassanis suis amicis, ut nil timendo interficerent Graecis, qui preerant eis. Ita et factum est. Occisis ergo una die omnibus Graecis perrexit rex cum socero et suis cognatis*³⁶.

Niezależnie od legendarnych elementów przekazu, jakim jest choćby wybicie Greków w ciągu jednego dnia, źródło oddaje istotę ówczesnej sytuacji na Bałkanach. Dziwić może brak wzmianek o powstaniu w Bułgarii, które musiało mieć miejsce w analogicznym czasie. Nie można przyjąć, że powstanie w Raszce to część jednolitego antybizantyńskiego powstania, które przyjęło postać zbrojnej rozprawy z garnizonami bizantyńskimi na obszarze od Macedonii po Raszkę. Trzeba raczej założyć, że na obu obszarach zależności od Bizancjum miało odmienną formę i przebieg. Na terenie Raszki obsadzonej przez wojska bizantyńskie przyjęło ono formę najbardziej drastyczną, inaczej — jak zobaczymy niżej — wyglądała sytuacja w zachodniej Bułgarii. Z tego powodu wydaje się praw-

³¹ Por. niżej.

³² *Leonis Diaconi Historia*, wyd. C. B. Hasi, Bonnae 1828, s. 77—78. Por. też W. Złatarski, *Istorija* t. I, cz. 2, s. 553, przyp. 23.

³³ J. Ferluga, *Le soulèvement*, s. 79—80.

³⁴ S. Runciman, *A History of the first Bulgarian Empire*, London 1930, s. 218—304 — cytują za *Wizantijski Izwori* t. III, s. 57, przyp. 8.

³⁵ Por. także uwagi J. Ferlugi, *Le soulèvement*, s. 78 n. oraz J. Ferjančić, *Wizantijski Izwori* t. III, s. 57 n.

³⁶ F. Šišić, *Latopis Popa Duklanina*, Beograd—Zagreb 1928, cap. XXX, s. 324—325.

dopodobne, że zrzucenie przez Bułgarów zwierzchnictwa bizantyńskiego nie doprowadziło do walk na obszarze objętym powstaniem bułgarskim. Bezpośrednie informacje kronikarza o wydarzeniach bułgarskich pochodzą z okresu objęcia władzy carskiej przez Samuela³⁷.

Istotnej wskazówki na to, że utworzenie państwa zachodniobułgarskiego związane jest z powstaniem po śmierci Tzimiskesa, dostarcza uzupełnienie biskupa Michała Dewolskiego, który tylko drugi *passus* Skylitza opatrzył imionami rodziców Komitopulów: Nikolaos i Ripsime³⁸.

Skonfrontowane tutaj świadectwa źródeł wykazują bezspornie, że genezy państwa zachodniobułgarskiego należy szukać w wydarzeniach po śmierci Tzimiskesa, a nie w rzekomym powstaniu z 969 r.

III. OBSZAR, CENTRUM DYSPOZYCYJNE I DATA POWSTANIA

Na temat obszaru, na którym doszło do powstania antybizantyńskiego, istnieją w historii zasadnicze rozbieżności. Już Drinow sądził, że zachodnia część Bułgarii stanowiła niezależne od Bizancjum państwo, które po śmierci Tzimiskesa w wojnie z cesarstwem wschodniorzymskim uwolniło okupowane przez nie ziemie bułgarskie³⁹. W odróżnieniu od niego Złatarski przyjął, że przygotowane przy współpracy rządzących w zachodniej Bułgarii Komitopulów powstanie wybuchło w Bułgarii północno-wschodniej⁴⁰. Na Bułgarię zachodnią jako teren powstania wskazywali natomiast Prokić i Błagojew⁴¹.

Ustalenie obszaru wolnej Bułgarii umożliwił „Taktikon”, odkryty przez Oikonomidesa w latach sześćdziesiątych, nazwany od nazwiska odkrywcy „Taktikonem” Oikonomidesa. Przedstawia on — jak to ustalił Oikonomides — strukturę administracji bizantyńskiej z okresu 971—975, bezpośrednio po podbojach Tzimiskesa na Bałkanach⁴². Graniczące z nieokupowaną Bułgarią ziemie objęte administracją bizantyńską dzieliły się na następujące strategie: 1. Tracji i Jannupolis (Presławia Wielkiej), 2. Nikopolis, 3. Hellady, 4. Werii (Berroi), 5. Strymonu czyli Chryswawy, 6. Tessaloniki, 7. Dyrrachionu, 8. Druguwitii, 9. Jerycha, 10. Dalmacji, 11. Edessy, 12. Nowego Strymonu (późniejszego Woleronu), 13. Drystry, 14. Beroe⁴³.

Z przytoczonych danych wynika, że obszarem wolnym od bizantyńskiej organizacji temowej — widocznego znaku władzy bizantyńskiej, były: wschodnia część ziem albańskich, Macedonia Wardarska, Serdika (Sre-

³⁷ F. Sišić, op.cit., s. 330. Znamienne, że Popowi Dukljaninowi wiadomo jedynie o rządach samego Samuela a nie czterech braci (*Ec tempore surrexit in gente Bulgarinorum quidam Samuel qui se imperatorem vocari iussit*). Tamże, s. 330.

³⁸ Por. J.Ferluga, *Le soulèvement*, s. 82 oraz tegoż, *John Skylitzes and Michael of Devol*, „Zbornik Radowa Wizantologiskog Institute”, 1967, s. 163—170.

³⁹ Por. M. Drinow, *Južnyje stawjanje*, s. 460—520.

⁴⁰ W. Złatarski, *Istorija* t. I, cz. 2, s. 611—612.

⁴¹ B. Prokić, *Postanak*, s. 252 nn.; N. P. Błagojew, *Car Roman*, z. 3, s. 31 n.

⁴² N. Oikonomides, *Préséance*, s. 255 nn. datował „Taktikon” na lata 971—979. Następnie w swych *L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe—XIe siècles et le Taktikon d'Escorial*, „Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines” t. I, Bucarest 1974, n. 1, s. 285 uściślił datację na lata 971—975.

⁴³ N. Oikonomides, *Préséance*, s. 265, w. 9, 24, 28, 32, 33, 35; s. 267, w. 1, 6, 7, 8, 29, 34; s. 269, w. 4, 9.

dec) z okręgiem Nisz i Widyń z przyległymi obszarami⁴⁴. Na ziemiach tych zachowały się komitaty bułgarskie z przedstawicielami administracji bułgarskiej (komesami) na czele. Jednym z nich był według Skylitza ojciec Komitopulów — Nikoła. Tak również nazwał Samuela Jan Geometres a sychłku lat osiemdziesiątych. Wolne obszary stały się schronieniem dla tych osób z ziem okupowanych, które znalazły się w konflikcie z władzami bizantyńskimi. Świadczenia o schronieniu, jakiego udzielono destytuowanemu przez Tzimiskesa patriarsze Bułgarii, znajdujemy w „Katalogu” Du Cange’a i przywileju, jaki cesarz bizantyński Bazyli II wydał na rzecz kościoła bułgarskiego w 1020 r.⁴⁵ W „Katalogu” Du Cange’a czytamy: „Damian w Dorostolu teraz [zwanym] Drista. Przy nim Bułgaria została obdarzona godnością autokefalii, on zaś z rozkazu cesarza Romana Lakapena został ogłoszony patriarchą przez synklit [senat — S. R.] cesarski, a następnie usunięty przez Jana Tzimiskesa”⁴⁶. Przywilej z 1020 r. uzupełnia to stwierdzeniem „za panowania Piotra w Bułgarii ta eparchia [Drystry — S. R.] błyszczała arcybiskupim dostojenstwem, a po tym arcybiskupi przechodzili z miejsca na miejsce, jeden w Triadicy (Sredec), drugi w Woden i w Moglen”. Ponieważ następny patriarcha „German [zwany] Gabriel [rezydował] w Woden i w Prespie”⁴⁷, wskazuje to na Sredec jako miejsce schronienia Damiana. W 986 r. cesarz Bazyli II pragnął, jak podaje Leon Diakon, zdobyć Sredec, aby pokonać Bułgarów od jednego uderzenia (*autoboej*)⁴⁸. Pewne wydaje się zatem, że przynajmniej do 986 r. Sredec był najważniejszym miastem w Bułgarii zarówno z punktu widzenia kościelnego jak politycznego⁴⁹. Znajdowało się tu centrum dyspozycyjne ruchu antybizantyńskiego, a miejscowy komes, który udzielił schronienia patriarsze Damianowi stał się jako kontynuator idei niepodległości państwa bułgarskiego przywódcą ruchu zorientowanego na zrzucenie zwierzchnictwa bizantyńskiego. Sytuację zachodniej Bułgarii po podbojach Tzimiskesa określał najprawdopodobniej system zależności trybutarnej i zapewne obowiązek dostarczania posiłków wojskowych. Nie wprowadzono natomiast na te ziemie garnizonów bizantyńskich⁵⁰. Uznanie zwierzchnictwa cesarstwa nie zmieniło faktu, że dla obu stron było to rozwiązanie tymczasowe. Tzimiskes nie mógł nie pamiętać, że ziemie te wchodziły w skład zlikwidowanego przez państwa bułgarskiego, stanowiąc potencjalne zarzewie buntu dla reszty ziem bułgarskich. Chwilowo uginając się przed potrzebami wojny z Arabami na Wschodzie odsunął rozwiązanie problemu na okres bardziej sprzyjający, faktycznie jak się okazało za jego panowania *ad kalendas graecas*. We wschodniej Bułgarii pozostawił jednak silne oddziały wojskowe, których dowódcy nie pragnąc bynajmniej dodawania nowego teatru walk do krwawiejszej granicy wschodniej, działając w interesie cesarstwa zajęli — jak wynika to z cytowanego przekazu Popa Duklanina — Raszkę, dążąc do oskrzydlenia i izolacji obszaru zachodniej Bułgarii, ta

⁴⁴ Nie poruszam tu roli, jaką w powstaniu odegrał udział możnych z ziem zadunajskich. Sądzę, że wymaga on odrębnego potraktowania.

⁴⁵ J. Iwanow, *Bułgarski starini*, s. 555—561 i 564—569.

⁴⁶ Tamże, s. 566.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ Leon Diakon, *Historia*, s. 171.

⁴⁹ Por. też W. Swoboda, *Sofia*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich* t. V, s. 329.

⁵⁰ Zapewne dowódcy Tzimiskesa w wyprawie na Raszkę przechodzili przez obszar zachodniej Bułgarii, nie pokusili się jednak o jej opanowanie.

zaś — z czego zdawali sobie sprawę — po przyjęciu Damiana jedynie *de nomine* pozostawała w obrębie wpływów cesarstwa.

Większość badaczy słusznie przyjmuje przekazy o poselstwie bułgarskim do Ottona I w 973 r. jako świadectwo kontaktów wolnych ziem bułgarskich zmierzających do pozyskania sojuszników przeciwko Bizancjum⁵¹. Jeden z owych przekazów głosi: *Otto imperator maior et jilius eius item imperator cum imperatricibus 14 kal. April. Quidlingaburg venierunt ibi diem pachalem celebrant, it contigit 10 kal. April. Illus venere legati Graecorum, Beneventorum, cum muneribus, 12 primates Ungarorum, Bulgarorum duo*⁵². W owych *Bulgarorum* dopatrywano się zazwyczaj wysłanników Komitopuli lub samych Komitopulów. Ostatnio historyk jugosłowiański Stiepan Antoljak wyraził pogląd, że byli to dwaj bracia Samuela lub też sam Samuel z jednym z braci⁵³. Niezależnie od tego, czy poselstwo zyskało aprobatę Tzimiskesa, jak wnioskował Antoljak z faktu obecności na dworze Ottona I także poselstwa bizantyńskiego, czy też nie, bezpośrednie kontakty komesów bułgarskich z najpotężniejszym rywalem cesarstwa bizantyńskiego na Zachodzie musiały budzić uzasadniony niepokój nad Bosforem. Czy i jakie propozycje przedłożyli Bułgarzy Ottonowi I, zapewne nigdy się nie dowiemy, wszelako blisko trzyletni okres wyczekiwania Bułgarów na sprzyjający do oderwania się od Bizancjum moment musi wzbudzić wątpliwości co do konkretnych wyników poselstwa. Śmierć Tzimiskesa 11 stycznia 976 r.⁵⁴ jest *terminus post quem* zrzucenia zwierzchnictwa Bizancjum i odmowy dalszego płacenia trybutu⁵⁵. W Raszce rozprawiono się z bizantyńskim okupantem dzięki pomocy Zety; w lecie 976 r. uwaga władz bizantyńskich zaprzątnięta była uzurpacją Sklerosa, która stała się początkiem długotrwałej wojny domowej. Można więc przyjąć, że działania wojenne między powstańcami a stroną bizantyńską miały charakter utarczek pogranicznych, uciążliwych wprawdzie, ale nie mogących poważniej zagrozić odzyskanej niepodległości⁵⁶. Z niepodległości tej aż do drugiej połowy lat osiemdziesiątych X w. nie korzystały północno-wschodnie ziemie bułgarskie. Odkryta w Sylistrii (Drystra) inskrypcja grecka zawierająca imiona cesarzy Bazylego II i Konstantyna VIII a datowana przez Macieja Salomona na lata 976—981, poświadcza kontynuację władzy bizantyńskiej na tym obszarze jeszcze w początku lat osiemdziesiątych⁵⁷. Likwidację władzy bizantyńskiej na tych ziemiach wiąże się słusznie z klęską, jaka spotkała 17 sierpnia 986 powracającą z nieudanej ekspedycji na Sredec armię Bazylego II⁵⁸. Tak więc powstanie, które przyjęło formę ogłoszenia pełnej nie-

⁵¹ Por. J. Ferluga, *Wizantijski Izwori* t. III, s. 63—64. Tamże opinia D. Anastasijevicia, dopuszczającego możliwość wysłania poselstwa przez Bułgarów zadunajskich — naszym zdaniem mało prawdopodobna.

⁵² *Annales Altahenses Maiores*, MGH t. XX, s. 774. Por. też: *Thietmari Chronicon*, MGH t. III, s. 753; *Annales Hildesheimenses*, MGH t. III, s. 62; *Wissenburgenses et Lamberti Annales*, MGH t. III, s. 63.

⁵³ S. Antoljak, *Samuilowata drżawa*, Skopje 1969, s. 24.

⁵⁴ W. Złatarski, *Istorija* t. I, cz. 2, s. 611, przyp. 17.

⁵⁵ Por. J. Ferluga, *Wizantijski Izwori* t. III, s. 60.

⁵⁶ Nie do przyjęcia jest pogląd N. P. Błagojewa (*Car Roman*, s. 21—23) o nie podejmowaniu przez stronę bułgarską walk do powrotu synów Piotra datowanego przezeń na 978 lub 979 r.

⁵⁷ M. Salamon, *Some notes on the inscription of Medieval Silistra*, „Revue des Etudes Sud-Est Européennes” t. IX, 1971, nr 3, s. 487—496.

⁵⁸ Por. np. N. Oikonomidés, *Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe—XIe siècles: la Mésopotamie de l'Occident*, „Revue des Etudes Sud-Est Européennes” t. III, Bucarest 1965, s. 64.

zależności wraz z zaprzestaniem opłaty trybutu Bizantyńczykom, ogarnęło jedynie część Bułgarii i stworzyło warunki do przyszłej ekspansji państwa, które jednak aż po rok 986 obejmowało peryferie dawnego Carstwa Presławskiego. Sytuację międzynarodową tego organizmu komplikowało przetrzymywanie w Konstantynopolu zdetronizowanego przez Tzimiskesa cara bułgarskiego Borysa II wraz z jego bratem Romanem, a w samej Zachodniej Bułgarii walka o władzę między lokalnymi możnowładcami⁵⁹.

IV. KARIERA RODU KOMITOPULÓW

W omawianym fragmencie kroniki Skylitzesa figuruje przekaz o wyborze przez Bułgarów czterech braci. Brak oczywiście wzmianki o funkcjach, jakie im powierzono. Niewątpliwie jest tylko to, że — w ujęciu Skylitzesa — mieli odtąd sprawować rządy nad Bułgarią. Wybór ten Skylitzes uzasadnia nieobecnością wśród żywych przedstawicieli rodu cara Piotra i przebywaniem jego synów w Konstantynopolu. Starszy z nich — Borys II — został pozbawiony przez Tzimiskesa insygniów carskich i obdarzony przez niego godnością magistra, a młodszego Romana wykastrowano z rozkazu poprzedniego parakoimomena Józefa⁶⁰. Całkowicie odmiennie wyglądają losy i początki kariery Komitopulów w ujęciu wcześniejszych od „Synopsis Historion” kronik Jahji Antiocheńskiego i Asochika. Jak twierdzi Jahja, władca Bułgarów „miał niewolnika o imieniu Komitopul i działał wspólnie z nim. I zebrali się wokół niego Bułgarzy i walczyli przeciw ziemiom romejskim”⁶¹. Wymienia więc kronikarz arabski tylko jednego Komitopula. O dwóch braciach wie jednak Armeńczyk Asochik: „Byli to dwaj bracia nazywani Komsadcagi [tj. synowie Komesa — S. R.] imię starszego brzmiało Samael [sic!]. Pochodzili z narodu armeńskiego, wywodzili się z prowincji Derdzan. Cesarz Wasil [Bazyli II — S. R.] przyprowadził ich z najemnym wojskiem do Macedonii, aby wojowali przeciw Bułgarom, ale przy sprzyjającej okazji uciekli oni do cara bułgarskiego, który był kastratem, i dzięki swej waleczności wznieśli się wysoko. Następnie cesarz grecki Wasil rozpoczął wojnę z bułgarskim carem kastratem i eunuchem Komsadcagi, którzy [w rzeczywistości — S. R.] władali nad ziemią bułgarską, rozpoczęli poważnie wojnę przeciw cesarzowi greckiemu⁶². U Asochika Komitopule są zbiegami z armii bizantyńskiej, którzy znaleźli się w służbie władcy bułgarskiego. Tymczasem Skylitzes i Jahja wiedzą jedynie o ucieczce synów Piotra z Konstantynopola. Jak napisał Skylitzes: „A gdy zdarzyło się, że cesarz Jan zmarł, oni stamtąd zbiegli i dotarli do Bułgarii. I Borys zginął przechodząc przez jakiś las od strzały pewnego Bułgara, który myślał, że jest on Romejem [tj. Bizantyńczykiem — S. R.], nosił bowiem strój romejski, podczas gdy Roman umknął żywy i nieco później wrócił do Konstantynopola, jak to zostanie opowiedziane w od-

⁵⁹ Por. niżej.

⁶⁰ I. Skylitzes — I. Thurn, s. 328, w. 63—68.

⁶¹ W. R. Rozen, *Imperator Wasilij Bołgarobojca. Izwleczenija z rukopisi Jahji antiochijskiego*, Sankt Peterburg 1883, s. 20—21 [cyt. dalej: *Jahja* — W. R. Rozen].

⁶² *Der Stephanos von Taron armenische Geschichte. Aus dem altarmenischen übersetzt von H. Gelzer und A. Burckhardt*, Leipzig 1907, s. 185—186.

powiednim miejscu”⁶³. Michał Dewolski uzupełnił tę relację kilkoma szczegółami. Jeden zawiera wskazówki o czasie ucieczki (kiedy „Skleros się zbuntował a ich krewny Bazylis ruszył na trackie twierdze”) i drugi — że miejscem schronienia Romana był Widyn⁶⁴. Jahja opisujący ucieczkę synów cara Piotra mylnie nazywa ich synami Samuela. Bracia więzieni w pałacu uciekli na koniach, które polecili trzymać przygotowane dla siebie. Kronikarz opisuje także wypadki związane z zabójstwem Borysa II w sposób zbliżony do relacji Skylitzesa. Niemniej konkluzja Jahji jest całkowicie odmienna: „I przyszedł jego śladem młodszy brat i wyjawiał im kim jest. A oni odprowadzili go i uczynili swym carem”⁶⁵.

Przytoczone tu relacje stawiają w innym świetle najbardziej szczegółową relację Skylitzesa. Jeśli mu wierzyć Samuel doszedł do jedynowładztwa po śmierci swych braci, kolejno: Dawida, Mojżesza i zamordowanego przezeń Aarona⁶⁶. *Terminus post quem* śmierci Aarona przekazały dwa niezależne od siebie źródła: dodatek Michała Dewolskiego i inskrypcja erekcyjna z Bitoli syna Aarona, cara Jana Władysława z roku 1015/1016, które poświadczają jego udział w bitwie pod Sredcem 17 sierpnia 986⁶⁷. Na korzyść kronikarzy wschodnich świadczy orak tytułu władczego przy imieniu Samuela na napisie ufundowanej przezeń płyty nagrobnej jego rodziców i brata Dawida. Samuel określił się tu jedynie jako „rab boży” bez żadnego tytułu⁶⁸. Wspomniany Jahja informuje, że władca bułgarski (Roman) dostał się do niewoli bizantyńskiej w bitwie stoczonej w 991 r., natomiast dowódca jego wojsk (Samuel) na wieść o jego śmierci w więzieniu bizantyńskim w 997 r. ogłosił się władcą⁶⁹. Data inskrypcji Samuela — rok 6501 od stworzenia świata (992/993 n.e.) — znakomicie pasuje do sytuacji, w jakiej znajdował się Samuel, przypada na okres, kiedy Roman jeszcze żył. W. Złatarski, N. P. Błagojew i N. Adontz starali się uzgodnić sprzeczne przekazy zakładając, że panowanie Romana jest faktem historycznym; Złatarski podkreślił fikcyjny charakter władzy Romana, któremu Samuel pozostawił uprawnienia panującego bez faktycznej władzy⁷⁰. N. Adontz wsparł pogląd o panowaniu Romana ważką uwagą o zmianie przez niego imienia przy objęciu tronu, który ma za podstawę następujący *passus* Skylitzesa: „I poddał cesarzowi miasto Skopje Roman przemianowany (*metonomastheis*) Symeon po swym dziadku syn cara Piotra i brat Borysa, którego Samuel nazaczył tam jako rządzącego”⁷¹. Adontz słusznie widział w

⁶³ I. Skylitzes — I. Thurn, s. 328, w. 68; s. 329, w. 76.

⁶⁴ Tamże, s. 329, w. 70—71 i w. 75.

⁶⁵ Jahja — W. R. Rozen, s. 21.

⁶⁶ I. Skylitzes — I. Thurn, s. 329, w. 77—91. Datacje śmierci wszystkich braci Samuela poza Aaronem są mniej lub bardziej hipotetyczne, por. M. Wojnow, *Bułgarskata darżawna priemstwenost i Samułowa Białgarija*, „Istoriczeski Pregled” 1979, nr 3, s. 19—20.

⁶⁷ I. Skylitzes — I. Thurn, s. 331; *Bitolski nadpis*, s. 33 (prawdopodobna rekonstrukcja).

⁶⁸ J. Iwanow, *Bułgarski Starini*, s. 24—25; W. Złatarski, *Istorijska t. I*, cz. 2, s. 664 i uw. 43. Data bitwy tamże, s. 640 wraz z powołaniem się na odpowiednie źródła.

⁶⁹ Jahja — W. R. Rozen, s. 43; W. Złatarski, *Istorijska t. I*, cz. 2, s. 665.

⁷⁰ W. Złatarski, *Istorijska t. I*, cz. 2 s. 617—626 i według indeksu; N. P. Błagojew, *Car Roman*, z. 3, s. 15—33, z. 4, s. 23—43; N. Adontz, *Samuel l'Arménien*, s. 16, 26, 43.

⁷¹ I. Skylitzes — I. Thurn, s. 346, w. 65—68.

przyjęciu imienia wielkiego Symeona oznakę przejęcia władzy carskiej. Skądinąd wiadomo, że w 1072 r. Konstantyn Bodin obwołany carem Bułgarii został przemianowany imieniem Piotra, jak to poświadcza Kontynuacja Skylitzesa: „przemianowali — go Piotrem zamiast Konstantyna (*Petron anti Konstantinou metonomasthentes*)”⁷². To samo imię przyjął także obejmujący władzę carską pierwszy z Asenidów Teodor, jak głosi fragment Synodiku Borila z 1211 r.⁷³ Do argumentacji Adontza warto dodać i tę uwagę, że w siedzibie rzekomego „gubernatora” Skopje, którego figurowanie w kronice Skylitzesa zdawało się negować wiarygodność przekazu Jahji, nie mówiąc o kronice Asochika, cesarz Bazyle II osadził — jak wiemy z dzieła Skylitzesa — stratega autokratora⁷⁴. Tutaj też, a nie w jednej ze stolic Komitopuli, znajdowało się centrum temu Bułgarii⁷⁵.

Wszyscy badacze przyjmują wiarygodność przekazu Skylitzesa o powierzeniu Komitopulom władzy przez Bułgarów. Złatarski utożsamiał nawet siedzibę ojca Komitopulów Nikoły ze Sredcem⁷⁶. Dziwić musi zatem porzucenie tej siedziby przez Samuela tym bardziej, że oparła się ona atakowi bizantyńskiemu, a po klęsce, jaką stał się odwrót ekspedycji Bazylego II, wydawała się całkowicie bezpieczna. Rezydencje Komitopulów znajdowały się jednak w Macedonii. Przesuwanie się siedziby zwierzchnika kościoła bułgarskiego obrazują cytowane wyżej „Katalog” Du Cange’a i przywilej Bazylego II z 1020 r. Wskazują one, że następnym etapem tej wędrówki był Woder (gr. Edessa)⁷⁷. Tam najprawdopodobniej udał się syn Piotra Roman po pokonaniu przy pomocy zbrojnej rodziny Komitopulów armii Bazylego II. Obecność Samuela, Aarona i Piotra w tej bitwie potwierdza cytowany dodatek Michała Dewolskiego. Jeżeli wierzyć Jahji, w okresie bliskim bitwie synowie Piotra zbiegli do Bułgarii⁷⁸, dlatego też wspomniany przez Michała z Dewola bunt Sklerosa poprzedzający ucieczkę braci trzeba uważać za drugi bunt, na którego czele stanął Bardan Skleros z początku 987 r. Musi to być nieścisłość chronologiczna, gdyż według Jahji ucieczka nastąpiła w 986 r.⁷⁹ W wyniku udzielenia tak decydującej pomocy zakończonej błyskotliwym sukcesem militarnym, a w następstwie rekonkwistą znacznej części terytoriów bułgarskich okupowanych przez Bizancjum, losy Romana związały się z dziejami rodu Komitopulów. Dowództwo armii objął Samuel, stale rywalizujący ze swym bratem Aaronem mającym podobnie władcze ambicje. W takiej sytuacji ani on, ani jego rodzina nie musiała obawiać się wpływów komesa ze Sredca, a gdy ród Komitopulów objął tron bułgar-

⁷² Th. Tsolake, *He synecheja tes chronografias tou Ioannou Skylitse (Ioannes Skylitzes Continuatus)*, Thessalonike 1965, s. 163 i 164.

⁷³ M. G. Poprużenko, *Sinodik carja Borila*, „Bułgarski Starini” t. VIII, Sofija 1928, s. 77.

⁷⁴ Por. spekulacje W. Złatarskiego, *Istorija* t. I, cz. 2, s. 685 i S. Antoljaka, *Samuilowata drżawa*, s. 44—45. O pozostawieniu w Skopje stratega autokratora (katepana) Bułgarii przez Bazylego II I. Skylitzes — I. Thurn, s. 358, w. 85—86.

⁷⁵ O temie Bułgarii por. N. Banescu, *Les Duchés Byzantines de Paristrion (Paradunavon et de Bulgarie)*, Bucarest 1946, s. 118—169.

⁷⁶ W. Złatarski, *Istorija* t. I, cz. 2, s. 608—609.

⁷⁷ Przyjmuje proponowaną przez W. Złatarskiego, *Istorija* t. I cz. 2, s. 622—623, korekturę nazwy Widynia na Woden w dodatku Michała Dewolskiego.

⁷⁸ *Jahja* — W. R. Rozen, s. 20—21.

⁷⁹ N. Adontz, (*Samuel l'Arménien*, s. 8) również datuje ucieczkę na 986 r.; *Wizantijski Izwori* t. III, s. 71—75 — przedstawienie zasadniczych stanowisk.

ski z wolna zapomniano, że to nie ich ojciec Nikola ani jego synowie, lecz komes Sredca udzielił schronienia głowie kościoła bułgarskiego kontynuując ideę niepodległości Bułgarii. Legenda Komitopulów kształtowana była już za ich panowania w Bułgarii najpierw jako legenda dynastyczna mająca podbudowę w błyskotliwych i namacalnych podbojach Samuela, a następnie w heroicznym walce, jaką dynastia toczyła o utrzymanie państwa. Legenda ta została uwieczniona w kronice Skylitzesa jako świadectwo niezwykłych dziejów zgrecyzowanej już, ale pamiętającej o swych „korzeniach” rodziny krewnych cesarskich. Woden, wymienione w „Taktikonie” Oikonomidesa wśród strategii bizantyńskich, zdobyte zostało przez Komitopulów po 976 r. i pełniło z uwagi na swe położenie rolę bazy w operacjach Samuela na obszarze Grecji i zachodniej części Bałkanów⁸⁰. Innymi „stolicami” Komitopulów były kolejno Prespa, Ochryda i Bitola. Miejscowości te leżały najprawdopodobniej na obszarze komitatu, którego głową był „wielki komes” Nikola. Cytowany kronikarz armeński Asochik widział w obu Komitopulach swych rodaków. W pomysle tym tkwi racjonalne jądro: imię matki Komitopulów Ripsime popularne wśród monofizytów armeńskich wskazywałoby na takie właśnie jej pochodzenie⁸¹. W każdym razie ich wnuk Jan Władysław w swej inskrypcji niedwuznacznie mówi o sobie „Bułgar z rodu”⁸².

Rozwój znaczenia i ambicji rodziny ilustrują różnice między kręgiem społecznym, w jakim Samuel i jego syn Gabriel Radomir szukali małżonek. Według Michała Dewolskiego Samuel ożenił się z córką proteuona bizantyńskiego Dyrrachionu Jana Chrisiliosa — Agatą, a jego syn wziął za żonę księżniczkę węgierską⁸³. Do połowy lat osiemdziesiątych Komitopule zadowalali się rolą lokalnych potentatów ustępując prestiżem i znaczeniem komesowi Sredca. Prowadzili jednocześnie łupieżcze wyprawy pograniczne, których ukoronowaniem stało się zdobycie w 986 r. Laryssy i przeniesienie do budowanej w Prespie bazyliki czcigodnych relikwii św. Achillesa⁸⁴. Ambicje Komitopulów po udzieleniu militarnego wsparcia Romanowi i objęcie przez Samuela dowództwa armii potwierdza imię władcze, jakie otrzymał wnuk Aarona, a syn Jana Władysława — Presjan urodzony, jak prawdopodobnie dowodzi Iwan Wenedikow, około roku 988—989⁸⁵. W najbliższym czasie nabrzmiały konflikty między Aaronem a Samuelem znalazły ujście w rzezi całej niemal rodziny Aarona w Rametanicy⁸⁶. Uwolniony od najgroźniejszego rywala, obwołany carem po śmierci Romana, mógł Samuel słusznie uważać się za założyciela nowej dynastji.

⁸⁰ Por. wyżej.

⁸¹ Za Armenkę i żonę Armeńczyka uważali ją J. Iwanow, *Proizchod na car Samuilowija rod*, [w:] *Sbornik w czest na Wasil Zlatarski*, Sofija 1925, s. 55—62; N. Adontz, *Samuel l'Arménien*, s. 36—43, a zwłaszcza s. 41 z powołaniem się na opinię Marquarta, który widział w niej Armenkę, choć nie uważał jej męża za Armeńczyka (Adontz nie podaje danych bibliograficznych).

⁸² *Bitolski nadpis*, s. 33.

⁸³ Małżeństwo Samuela z Agatą: I. *Skylitzes* — I. Thurn, s. 348, w. 50—51, jego syna z księżniczką węgierską — tamże, s. 350, w. 56—58.

⁸⁴ Tamże, s. 330. Datacja zdobycia Laryssy za N. Adontzem, *Samuel l'Arménien*, s. 13.

⁸⁵ I. Wenedikow, *Parwiat urak na Gawril Radomir*, [w:] *Sbornik w czest na Aleksander Burmow*, Sofija 1973, s. 148.

⁸⁶ O rzezi w Rametanicy. I. *Skylitzes* — I. Thurn, s. 329 w. 81—91. Por. *Wizantijski Izwori* t. III, s. 77—79, uw. 24.

V. INSPIRACJE IDEOWE I CHARAKTER PAŃSTWA
ZACHODNIOBUŁGARSKIEGO

Zrzućenie władzy bizantyńskiej, krótkotrwały (986—996) rozkwit⁸⁷ i długotrwała agonia państwowości zachodniobułgarskiej nie mogą być rozpatrywane inaczej niż w płaszczyźnie jednego narodu — narodu politycznego — nawiązującego do jednolitych w najbardziej zasadniczych aspektach tradycji historycznych, odwołującego się do ukształtowanego przez poprzednie pokolenia zasobu przeżyć uruchamianych w momentach zagrożenia. Można przyjąć, że w tym okresie mieszkańcy Bułgarii to w znacznym stopniu „naród państwowy”, a czynnik odrębności etnicznej i językowej nie odgrywa tak wielkiej roli różnicującej, jak w czasach współczesnych. Pewne jest jednak, że istnieją zasadnicze różnice pomiędzy mieszkańcami Bułgarii z jednej, a „Romejami” — ludnością Bizancjum — z drugiej, są one znacznie wyraźniejsze niż podziały plemienne czy terytorialne w łonie ludności Bułgarii. Odrodzenie państwowości bułgarskiej po druzgocących najazdach Rusów i Bizantyńczyków stanowi tego poświadczenie. Podstawą materialną odrodzenia i rekonkwisty było przetrwanie administracji bułgarskiej a zarazem grupy społecznej z nią związanej, którą źródła nazywają archontami, toparchami, możnymi (*megistanes*)⁸⁸, czy wreszcie komesami, związanej z tym aparatem, a cieszącej się społecznym prestiżem i dysponującej siłą militarną. Grupa ta, uważająca się za kontynuatorkę państwowości bułgarskiej, mogła liczyć na współdziałanie w dziele rekonkwisty najbardziej może zagrożonego — co najmniej w swych ambicjach, a związanego ściśle z państwem i potrzebującym jego opieki i poparcia kościoła bułgarskiego. Oddziaływanie moralne, wpływ społeczny i rola depozytariusza kultury w rodzimym rozumiałym dla większości mieszkańców Bułgarii języku czyniły z kościoła cennego uczestnika ruchu antybizantyńskiego dostarczającego mu podbudowy religijnej i ideologicznej.

Cechą wyróżniającą organizm państwowy, którym przez znaczną część jego dziejów rządziła wywodząca się z miejscowego środowiska możnowładczego dynastia Komitopulów, jest wzrost znaczenia i potęgi możnych. Zdobycie korony przez jednego z nich i zachowanie władzy monarszej w obrębie rodziny możnowładczej nie mogło nie obniżyć autorytetu monarchy. U schyłku swego istnienia państwo przypominało konfederację lokalnych możnowładców, na których czele stał najpotężniejszy z nich — car⁸⁹. Usprawiedliwienie tego poglądu widzimy w słowach Popa Duklanina: *imperator Bulgarinorum mortuus est et reges hujus terrae mortui sunt*⁹⁰. Ci *reges* to zapewne miejscowi komesi, których potęgą tłumaczyć można użycie tytułu, który w świecie łacińskim oznaczał władcę. Jednym z nich był Krakra, którego znaczenie podkreślił

⁸⁷ 17 sierpnia 986 bitwa pod Sredcem — początek okresu ekspansji terytorialnej, 996 r. — klęska Samuela w bitwie z Bizantyńczykami pod Sperchej — zakończenie rozszerzania terytorium państwa. Co do daty tej ostatniej bitwy — por. W. Złatański, *Istorija* t. I, cz. 2, s. 665.

⁸⁸ Dynaści np. I. *Skylitzes* — I. Thurn, s. 340, w. 61, s. 352, w. 33 i 34, s. 362, w. 18; archonci — s. 346, w. 47—48, s. 352, w. 34, s. 353, w. 48, s. 357, w. 70, s. 364, 2. 71; toparchowie — np. s. 357, w. 79; *megistanes* — np. s. 359, w. 29—30.

⁸⁹ Por. podkreślenie roli możnowładców w pracy A. Andrejew, D. Angelow, *Istorija botgarskiego gosudarstwa i prawa*, Moskwa 1963, s. 145—146.

⁹⁰ F. Šišić, *Letopis Popa Duklanina*, s. 342.

Skylitzes wzmianką o trzydziestu pięciu podległych mu twierdzach wokół Pernika ⁹¹

Innym charakterystycznym rysem tego okresu jest śmiałość bliska lekkomyślności z jaką Samuel, którego potężna osobowość ciąży nad tą epoką, dobierał sobie współpracowników. Niedawnego wroga Aszota, syna zabitego przez Bułgarów magistra Jerzego Taronita ożenił według Skylitza z własną córką Mirosławą i wysłał, aby czuwał nad bułgarskim wówczas Dyrrachionem. Aszot z pomocą teścia Samuela Jana Chrisiliosa nawiązał kontakt z Bizancjum, uciekając wraz z żoną do Konstantynopola ⁹². Inny krewny Samuela, mąż jego kuzynki Dobromir, wydał Werię zdobytą w 989 r. przez Bułgarów w ręce bizantyńskie w 1001 r. ⁹³. Mąż innej córki Samuela Kossary, najpierw przeciwnik a potem sprzymierzeniec, ksiązę Zety, Jan Włodzimierz, uważany za potencjalnego kandydata do tronu, który zajmował bratanek Samuela, syn Aarona, Jan Władysław zostaje z jego rozkazu zamordowany ⁹⁴. Sprawa bizantyńskich „dynastów” podejrzewanych o sprzyjanie Bułgarom wskazuje jak atrakcyjne były w Bułgarii warunki dla arystokracji, zwłaszcza wobec nieufności, jaką żywił Bazyli II w stosunku do tej warstwy we własnym państwie ⁹⁵.

Obszar państwa mimo skopiowania po 986 r. granic pierwszego państwa bułgarskiego był mniejszy, a jego centrum przesunęło się po 986 r. na obszar Macedonii. Macedonia i zachodnie ziemie dzisiejszej Bułgarii były źródłem większości środków materialnych i ludzkich. Terytorium Bułgarii północno-wschodniej spustoszone przez wojny nie mogły odegrać tej roli, wchodziło zresztą w skład państwa Komitopulów najwyżej kilkanaście lat ⁹⁶.

W sferze organizacji państwa i kościoła państwo zachodniobułgarskie kontynuowało — co niejednokrotnie podkreślano — tradycje Bułgarii Symeona i Piotra. Kontynuacja dynastyczna — obwołanie Romana carem Bułgarii — nie może przesłonić faktu, że aż do jego powrotu w 986 r. pozbawiona nacisku władzy centralnej grupa możnowładcza odgrywała rolę, która w poprzednim okresie należała do cara. Awans jednego z możnowładców, Samuela, najpierw wpływowego współpracownika władcy, a następnie od 997 r. cara i założyciela dynastii, był również awansem tej warstwy. Możemy przypuszczać, że wraz z przeniesieniem centrum państwa na ziemie południowo-zachodnie, urzędy centralne powierzono miejscowym możnym. Byli wśród nich kapchani Teodor i Deme-tian noszący podobnie jak ich brat Melito imiona będące świadectwem kultu czczonych w Strumicy męczenników tyberiopolskich ⁹⁷. W odróżnieniu od państwa Symeona ekspansja państwa zachodniobułgarskiego zorientowana była nie w kierunku Konstantynopola, ale ku zachodnim

⁹¹ I. Skylitzes — I. Thurn, s. 347, w. 70—71, s. 356, w. 28 oraz s. 357, s. 64—71.

⁹² Tamże, s. 342, w. 52—62.

⁹³ Tamże, s. 343, w. 89—92.

⁹⁴ Tamże, s. 353, w. 65; s. 354, w. 72.

⁹⁵ Tamże, s. 343, w. 68—76.

⁹⁶ Opanowane przez Bułgarów po 986 r., zdobyte przez Bizantyńczyków w 1001 r. Por. I. Skylitzes — I. Thurn, s. 343, w. 83—88.

⁹⁷ Tamże, s. 352, w. 32—33; s. 353, w. 50—51. *Assemanow ili Vatikanski evangelistar*, ed. Rački, Zagreb 1865, s. 202 (wstęp s. CVII) oraz Sewerjanow *Supraslskija rukopis*, Sankt Petersburg 1904, s. 68. Dwaj kapchani z jednej rodziny dowodzą znaczenia i wpływów rodów możnowładczych. Czy nie dowodzi to dziedzicznego charakteru tego urzędu?

i południowo-zachodnim połaciom Bałkanów. Nie należy zapominać, że przez znaczny okres swego istnienia państwo zachodniobułgarskie znajdowało się w stanie wojny z Bizancjum. Pokonanie i osłabienie cesarstwa wschodniego stanowiło warunek *sine qua non* jego istnienia. Nowy organizm, którego rozszerzenie się na Bałkanach było wynikiem ciężkiego kryzysu wewnętrznego, jaki przeżywało Bizancjum, przez większą część swego istnienia musiał przeciwstawiać się potężnemu sąsiadowi. Temu celowi podporządkowane być musiały wszystkie inne. W tym też upatrywać należy jedną z przyczyn pośpiesznych doraźnych rozwiązań, jakie widać w polityce wewnętrznej Samuela, a wreszcie niemożności centralizacji państwa, będącego kolejnym stadium rozwoju państwowości bułgarskiej.

Станислав Рек

ОБРАЗОВАНИЕ ЗАПАДНОБОЛГАРСКОГО ГОСУДАРСТВА КОМИТОПУЛОВ

Автор считает западноболгарское государство продолжением первого болгарского государства. Его возникновение связано с антивизантийским мятежом начала 976 г., который провозгласил полную независимость, также и относительно даней. Определить территориальные масштабы мятежа можно на основе произведения „Тактикон” Ойкономида, согласно которому восстанием была охвачена восточная Албания, Македония и округа Средца и Ниша. Центром антивизантийского движения являлся Средец, где пребывал сверженный византийцами болгарский патриарх Дамиан. Местный правитель округа был руководителем движения, стремящегося извергнуть византийское господство, в пределы которого — в этом случае в виде фактической аннексии — входила также и Рашка.

Непосредственное подспорье восстания составляли местные болгарские магнаты во главе с самыми могущественными из них, а также губернаторы провинции (правители округов) и болгарская церковь, поставленная под угрозу централистическими мероприятиями византийского императора.

Автор полемизирует с тезисом, что именно род Комитопулов организовал и возглавлял восстания. Это вытекает из факта, что местопребывание Комитопулов находилось на территории западной и юго-западной Македонии, тогда как центром восстания был до 986 г. Средец.

Карьера магнатской фамилии Комитопулов начинается с момента, когда они оказали военную помощь болгарскому наследнику престола Роману, бежавшему из Византии в 986 г. Он был провозглашен царем, а после его кончины в византийском плену в 997 г. наследником стал самый выдающийся из Комитопулов, Самуил, игравший крупную роль еще при Романе.

Государственный организм, увеличившийся после 986 г. на северо-восточную Болгарию, основывался на временных и поспешных решениях. Постоянная вооруженная конфронтация с Византией делала невозможной централизацию государства и ослабление значения магнатов. Рост силы этой социальной прослойки — характерная черта всего этого периода. По мнению автора именно социальные и политические преобразования, а не другой этнический состав отличают этот государственный организм от Болгарии предыдущего периода.

Stanisław Rek

LA FONDATION DE L'ETAT DES KOMITOUPOPOL DANS LA RÉGION
OCCIDENTALE DE LA BULGARIE

Nous estimons que l'Etat de la Bulgarie occidentale est la continuation du Premier Etat bulgare. La révolte anti-byzantine du début de 976, laquelle proclama l'indépendance totale et tributaire, l'a constitué. Le „Taktikon” d'Oïkonomides permet d'établir l'étendue territoriale de la révolte; d'après ce document l'insurrection embrassa l'Albanie orientale, la Macédoine ainsi que les régions de Sredec et de Nisz. Sredec fut le centre du mouvement anti-byzantin et ce fut là que vint chercher asile le patriarche bulgare Damian, destitué par les Byzantins. Le *comes* local prit la tête du mouvement, afin d'abolir les supérieurs byzantins qui avaient annexé la province, et le mouvement engloba également Raszka.

Les seigneurs locaux formèrent le soutien immédiat de l'insurrection. A leur tête se trouvaient les plus puissants, les gouverneurs de provinces (les *comes*) ainsi que l'église bulgare, en butte aux menées centralistes de l'empereur de Byzance.

A notre avis, la famille des Komitoupopol n'a ni organisé, ni commandé l'insurrection. Ses membres résidaient en Macédoine, dans les régions de l'Ouest et du Sud-Ouest, tandis que Sredec fut, jusqu'en 986, le centre de l'insurrection.

La carrière de la puissante famille des Komitoupopol remonte à l'époque où ils fournirent une aide militaire à Roman, successeur du trône bulgare, qui s'était enfui de Byzance en 986. Il fut proclamé tsar. Après sa mort en captivité byzantine en 997, Samuel, membre éminent des Komitoupopol, devint l'héritier du trône, ayant joué auparavant un rôle important sous le règne de Roman.

L'organisme de l'Etat, agrandi après 986, par les territoires de la Bulgarie orientale, s'appuyait sur des solutions provisoires et hâtives. Les luttes incessantes avec Byzance ne permettaient pas de centraliser le pays et d'affaiblir la puissance des seigneurs. Au contraire, cette puissance augmentait, ce qui fut le trait caractéristique de cette époque. A notre avis ce furent les transformations sociales et politiques et non une formation ethnique soi-disant différente qui déterminèrent la distinction de cet organisme d'Etat de la Bulgarie de l'époque précédente.